

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΓΧΕΙΡΗΜΑ ΤΟΥ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΥ

Γιώργος Σταθάκης, αναπλ. καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης,
Τμήμα Οικονομικών

Ο οικονομικός φιλελευθερισμός κυριάρχησε στις τελευταίες δύο δεκαετίες μέσω της οικειοποίησης των ιδεών του αρχικά από τα συντηρητικά και στη συνέχεια από τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα σε όλες σχεδόν τις χώρες της Ευρώπης. Στην ελληνική περίπτωση υποκείμενο των ιδεών αυτών ήταν ηγετικές ομάδες του ΠΑΣΟΚ που σχηματίστηκαν γύρω στα μέσα της δεκαετίας του 1980 και ενισχύθηκαν ως διακριτός πόλος με το σταθεροποιητικό πρόγραμμα 1985-1987, πριν ηγεμονεύσουν στον πολιτικό αυτό χώρο στη διάρκεια της δεκαετίας του 1990.

Η προσπάθεια που γίνεται εδώ είναι να διερευνηθούν ορισμένες υποθέσεις εργασίας. Κατ' αρχήν το πώς εισάγονται οι ιδέες του φιλελευθερισμού στην Ελλάδα, πώς σχηματίζονται δηλαδή ομάδες ή δίκτυα ανθρώπων που συμμαρίζονται, διατυπώνουν και προσλαμβάνουν τα προβλήματα της ελληνικής οικονομίας σε όρους του νεοφιλελεύθερου εγχειρήματος. Δεύτερο, πώς οι ιδέες αυτές μεταγράφονται ή ενσωματώνονται στις πολιτικές διατυπώσεις των βασικών πολιτικών δυνάμεων (του ΠΑΣΟΚ και της Νέας Δημοκρατίας). Και, τρίτον, να διατυπωθούν κάποιες σκέψεις για το εγχείρημα του «εκσυγχρονισμού» ως ενός ιδιότυπου μανιφέστου για την οικονομία, ως ενός συστήματος ιδεών, το οποίο ενώ κινείται με σαφήνεια στο πεδίο του νεοφιλελευθερισμού, επιδιώκει ταυτόχρονα να ενσωματώσει διάφορες και αντιφατικές παραδόσεις – νεοφιλελεύθερες, σοσιαλδημοκρατικές, σοσιαλιστικές.

Ο «εκσυγχρονισμός» σχεδόν αναπόφευκτα καλλιέργησε τα στοιχεία με τα οποία κατασκευάζονται συνήθως οι «λαϊκιστικές ιδεολογίες». Σε μια περίοδο έντονης αποϊδεολογικοποίησης της πολιτικής ζωής οριοθέτησε το πολιτικό πεδίο ως σύζευξη ενός ουδέτερου, από ιδεολογική σκοπιά, λόγου και του απαραίτητου πραγματισμού. Η ιδεολογική αυτή κατασκευή ευδοκίμησε σε μια περίοδο όπου η αντιπαράθεση των δύο μεγάλων κομμάτων είχε προσλάβει ακραίες λαϊκιστικές και παρελθοντολογικές διαστάσεις. Ως λόγος εγκυρότερος έναντι του παραδοσιακού λαϊκισμού ταυτίστηκε με τις αναζητήσεις νέων κοινωνικών ομάδων, οι οποίες επιζητούσαν μια νομιμοποιητική συνθήκη, ικανή να ξεπεράσει

τους παραδοσιακούς πολιτικούς διαχωρισμούς και να επιτρέψει την ανάδειξη νέων ηγεμονικών πολιτικών ομάδων.

1. Ο νεοφιλελευθερισμός ως πολιτικός μεταμορφισμός

Ο νεοφιλελευθερισμός στην Ελλάδα απέτυχε να διαμορφώσει ειδικούς χώρους ικανούς να επηρεάζουν την κοινή γνώμη, τους μεμονωμένους πολιτικούς ή τα οργανωμένα κόμματα. Αντίθετα με την περίπτωση του θατσερισμού στην Αγγλία¹, εδώ δεν υπάρχουν παρά σποραδικά εγχειρήματα συγκρότησης αξιόπιστων μηχανισμών επιρροής της διανοήσης, των πολιτικών και της κοινής γνώμης. Το εγχείρημα του Ανδριανόπουλου, για παράδειγμα, για τη θεσμοθέτηση ενός κέντρου επεξεργασίας και προβολής των νεοφιλελεύθερων ιδεών απέτυχε να συγκεντρώσει ικανό αριθμό ανθρώπων και ακόμα περισσότερο απέτυχε να διεισδύσει στο χώρο της Νέας Δημοκρατίας. Η πολιτική αυτή πλατφόρμα προκάλεσε μάλιστα αρνητικές εντυπώσεις, καθώς θεωρήθηκε ότι αποξένωνε μερίδες ψηφοφόρων και απειλούσε υπαρκτές κοινωνικές και πολιτικές συμμαχίες. Με μια λέξη, το εγχείρημα αυτό απέτυχε να αποκτήσει ρητές δεσμεύσεις και να ταυτιστεί με τις ιδέες και τις πολιτικές επιλογές ενός κόμματος.

Άλλοι σημαντικοί θεσμοί, όπως για παράδειγμα τα πανεπιστήμια ή ινστιτούτα γνωστά για την προσκόλλησή τους στο δόγμα περί ελεύθερης αγοράς (IOBE)², δεν κατάφεραν ποτέ να συγκροτήσουν πολιτικούς μηχανισμούς ανάδειξης ιδεών και στελεχών. Έτσι, παρά τη διάχυτη προσπάθεια διαμήνυσης των ιδεών αυτών σε εφημερίδες και περιοδικά³, ο σχηματισμός ειδικών οργανωμένων πόλων υπήρξε ατελέσφορος. Αντίθετα, τα προσωποπαγή ινστιτούτα⁴ αποδείχτηκαν πιο αποτελεσματικά, καθώς ο μηχανισμός της πρόσβασης στην εξουσία μέσω της προσωπικής ομάδας ενός σημαντικού πολιτικού αποτέλεσε πιο αξιόπιστο μηχανισμό προσέλευσης στελεχών από ό,τι η συσπείρωση πάνω σε ιδεολογικές ή πολιτικές θέσεις.

Η ερμηνεία που δόθηκε από τον ίδιο τον Ανδριανόπουλο για την αποτυχία τέτοιων συστηματικών διαδικασιών είναι ενδιαφέρουσα. Μίλησε για μια μακρόχρονη διαδικασία, μέσω της οποίας είχε σχηματιστεί μια ιδεολογική ηγεμονία των αριστερών ιδεών, που ως συστατικά στοιχεία τους έχουν τις διάφορες μορφές κρατισμού, κοινωνικής προστασίας και παρεμβατισμού, καθώς και την καχύποπτη αντιμετώπιση του ιδιωτικού τομέα, του ατομικισμού και της ανεξέλεγκτης αγοράς. Αυτό ως ιδιαιτερότητα της πολιτικής κουλτούρας στην Ελλάδα αποθαρρύνει τα κόμματα να εμπλακούν σε ιδεολογικές συζητήσεις και το-

1. Dixon Keith, *Οι ευαγγελιστές της αγοράς*, Αθήνα, Πατάκη, 2000

2. Οι μελέτες του IOBE ήταν πολλές, μερικές μάλιστα αξιόλογες. Εντούτοις η επιρροή τους δεν ξεπέρασε ένα στενό κύκλο πανεπιστημιακών.

3. Ο *Οικονομικός Ταχυδρόμος* αποτέλεσε τυπικό παράδειγμα περιοδικού που στη δεκαετία του 1980 προέβαλλε το νεοφιλελευθερισμό.

4. Ο Όμιλος Προβληματισμού για τον Εκσυγχρονισμό της Κοινωνίας μας είναι το καλύτερο παράδειγμα.

ποθετήσεις και διευκολύνει την ύπαρξη ενός νεφελώδους τοπίου όπου αντιφατικά στοιχεία μπορούν με ευκολία να συνυπάρχουν στην πολιτική των κομμάτων, καθώς και τα πολιτικά πρόσωπα να διατηρούν ένα ακαθόριστο προφίλ αναφορικά με τις θέσεις και τις απόψεις τους για τα σημαντικότερα οικονομικά και πολιτικά θέματα.

Αυτή η ερμηνεία, που είναι σχετικά ακριβής και απορρέει από τις πολιτικές εξελίξεις στις δεκαετίες του 1960 και 1970, υποδηλώνει ότι η επιρροή των ιδεών του νεοφιλελευθερισμού θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνο μέσω έμμεσων, λιγότερο ορατών διαδικασιών, μόνο τελικά μέσω της «σιωπηλής» αποδοχής τους. Για την ακρίβεια πρόκειται για μια εξαιρετικά αντιφατική διαδικασία, καθώς η σταδιακή εφαρμογή των νεοφιλελεύθερων πολιτικών στην Ελλάδα δεν συνδέθηκε με απότομες πολιτικές ρήξεις ή ορατά σημεία βίαιων προσαρμογών, όπως συνέβη σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες. Έτσι στην ελληνική περίπτωση είναι συνηθισμένο για μία ή περισσότερες πολιτικές δυνάμεις να ξορκίζουν το νεοφιλελευθερισμό ως κίνδυνο και να δηλώνουν την αποστροφή τους γι' αυτόν, τη στιγμή που οικειοποιούνται τις θεμελιακές τους προτάσεις και θέσεις.

Σε κάθε περίπτωση ούτε η Νέα Δημοκρατία ούτε το ΠΑΣΟΚ αποδέχτηκαν ποτέ τα οικονομικά του νεοφιλελευθερισμού και διατήρησαν τις αποστάσεις τους από τις εξελίξεις σε άλλες χώρες, ιδιαίτερα κατά την κρίσιμη δεκαετία του 1980. Έτσι και τα δύο μεγάλα κόμματα επιμελώς επικεντρώθηκαν στα προβλήματα της ελληνικής οικονομίας, όπου ο πραγματισμός που περιέβαλλε εκ των πραγμάτων την επίλυσή τους θα μπορούσε να αποτελέσει τη βάση μιας συζήτησης χωρίς να γίνει αναφορά στις ιδεολογικές και πολιτικές αντιπαράθεσεις που δίχαζαν εκείνο τον καιρό τις δυτικές κοινωνίες.

Εδώ, λοιπόν, η συζήτηση θα στρεφόταν στα δημόσια ελλείμματα, τον πληθωρισμό και το ισοζύγιο πληρωμών, τα οποία θα έπρεπε σε κάθε περίπτωση να αντιμετωπιστούν, και συνεπώς απαιτούσαν «ρεαλιστικές» προτάσεις για την αντιμετώπισή τους. Λίγο αργότερα η προσθήκη της προοπτικής της ένταξης της δραχμής στο ευρώ, ως εθνικού πλέον στόχου, έθετε αναπόφευκτα τη χρονική διάσταση στην επίλυση των προβλημάτων αυτών.

Έτσι τα υπαρκτά προβλήματα και το κατεπείγον της επίλυσής τους έθεσαν τους όρους μιας συζήτησης, που, υπό τους περιορισμούς αυτούς, δεν είχε περιθώρια πολλών διατυπώσεων. Η απότομη μείωση των ελλειμμάτων σε χρονικό ορίζοντα λίγων χρόνων, ή η απότομη μείωση του πληθωρισμού έθεταν εξ ορισμού περιορισμούς αναφορικά με τις δυνατές επιλογές στη νομισματική, τη δημοσιονομική και φυσικά την εισοδηματική πολιτική. Εκ των υστέρων μπορεί ο πραγματικός χρονικός ορίζοντας να αποδείχθηκε πολύ μεγάλος –δηλαδή 15 χρόνια–, αλλά αυτό δεν αίρει το βραχυχρόνιο ορίζοντα μέσα στον οποίο κάθε φορά, στη διάρκεια της περιόδου 1985-2000, τέθηκε η συζήτηση περί της πολιτικής της σταθεροποίησης.

Υπό τους όρους αυτούς κάθε σκέψη για μεταρρυθμιστικές προσπάθειες και αναζήτηση λύσεων πέρα από τα όρια του ισχύοντος και του καθιερωμένου θεωρήθηκαν εξωπραγματικές και σχηματίστηκε σε αδρές γραμμές η ιδέα ενός «μονόδρομου» στη σταθεροποιητική πολιτική. Μπορεί κατά κανόνα η αναζήτηση πρακτικών και άμεσων λύσεων να συνιστά τη συντηρητικότερη τοποθέτηση στα θέματα αυτά, εντούτοις η αποπολιτικοποίηση του οικονομικού λόγου κατά την περίοδο αυτή ήταν εντυπωσιακή: απέκλεισε και εξο-

βέλιζε κάθε συσχέτιση ανάμεσα στους οικονομικούς στόχους και τα μέσα επίτευξής τους, καθώς και τη συνάφεια των στόχων και μέσων με τις ευρύτερες κοινωνικές και οικονομικές τους επιπτώσεις.

Είναι ίσως η βαθύτερη συνέπεια του νεοφιλελεύθερου εγχειρήματος ότι η οικονομία και η οικονομική πολιτική οφείλουν να αποκοπούν από κάθε άλλη αναφορά, πολιτική ή κοινωνική, και ότι η ίδια η έννοια του πολιτικού οφείλει να υποταγεί στις δεσμεύσεις μιας κοινωνίας που επικεντρώνεται στην παραγωγή αποκλειστικά οικονομικών αποτελεσμάτων. Ο πρωτόγνωρος οικονομισμός που κατέλαβε το πεδίο των εθνικών στόχων στη δεκαετία του 1990 μετέτρεψε το πολιτικό στοιχείο σε απολίθωμα του παρελθόντος και το ανήγαγε σε δραστηριότητα λαϊκιστών, ξεπερασμένων συντεχνιών και αμετανόητων αναχρονιστικών αντιπάλων του συστήματος. Η ταχύτητα της αποϊδεολογικοποίησης της οικονομικής πολιτικής ήταν τόσο ραγδαία, που φάνηκε να ήταν σε πλήρη δυσαρμονία με τις πολύ όψιμες τότε πολιτικές μεταβολές, της ανόδου δηλαδή του ΠΑΣΟΚ στην κυβερνητική εξουσία και την υπαρκτή δυναμικότητα της Αριστεράς στην ελληνική κοινωνία.

Τελικά οι ιδέες αυτές δεν απαιτήσαν την ανάπτυξή τους σε χώρους επιστημονικούς, δημοσιογραφικούς ή πολιτικούς, εξωτερικούς ως προς τα κατ' εξοχήν πολιτικά κέντρα εξουσίας. Το αντίθετο, εμφανίστηκαν και συγκροτήθηκαν μέσω της πολιτικής εξουσίας, μέσω των ηγεμονικών πολιτικών δυνάμεων που την ασκούσαν. Εν προκειμένω μέσω τελικά του ΠΑΣΟΚ, μιας και η Ν.Δ., αποκομμένη από τη κυβερνητική εξουσία, βρέθηκε να κινείται ανάμεσα στους ισχυρισμούς της περί κλεμμένης ιδεολογίας και της κριτικής της για τις παρενέργειες της πολιτικής των αντιπάλων που τελικά εφάρμοζαν τη δική της πολιτική.

Φυσικά, ο ατελής αυτός τρόπος συγκρότησης των φιλελεύθερων ιδεών συνδέεται με τις εξελίξεις στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο. Ήδη από το 1985, το πρόγραμμα σταθεροποίησης αποτέλεσε προϊόν πιέσεων, οι οποίες πήραν τη μορφή της «δανειοδότησης υπό όρους» από τις Βρυξέλες. Η προσφορά κοινοτικού δανείου έγινε σε δύο δόσεις και η καταβολή της δεύτερης δόσης θα γινόταν εφόσον είχε αξιολογηθεί προηγουμένως θετικά η πορεία του σταθεροποιητικού προγράμματος⁵. Αυτή η διάσταση, η ενεργοποίηση δηλαδή διαδικασιών σταθεροποίησης της ελληνικής οικονομίας λόγω εξωτερικών πιέσεων, είναι παραδοσιακή και οικεία για τους μελετητές της οικονομικής ιστορίας της Ελλάδας. Εν προκειμένω όμως ομολογεί προς τις συνάφειες που έφερε το εγχείρημα του νεοφιλελευθερισμού διεθνώς στις δεκαετίες αυτές, ως άσκηση πολιτικής εξουσίας από τους διεθνείς οργανισμούς και ως πολιτική πρακτική ευρέως διαδεδομένη προκειμένου να επιτευχθούν ανακατατάξεις που μονολεκτικά τέθηκαν υπό ένα αμφιλεγόμενο όρο, αυτόν της «παγκοσμιοποίησης»⁶.

Εξάλλου, στο β' μισό της δεκαετίας του 1980, σχηματίζεται σε αδρές γραμμές η εικόνα της απόκλισης της ελληνικής πραγματικότητας από την ευρωπαϊκή εμπειρία, η

5. Αχιλλέας Μητσός, *Η ελληνική βιομηχανία στη διεθνή αγορά*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1989, σελ. 428.

6. Εισαγωγή των Boyer και Drache στο Boyer, Robert and Caniel Drache (eds), *States against Markets*, New York, Routledge, 1996.

οποία άμεσα ή έμμεσα έθετε σε κίνδυνο την ίδια την ιδιότητα του μέλους της Ελλάδας στην ΕΟΚ. Επίσης, ήδη από τη δεκαετία του 1980, η ΕΟΚ, απέναντι στο καθεστώς των μεταβαλλόμενων ισοτιμιών που είχε καθιερωθεί μετά την κατάρρευση του Bretton - Woods, έκανε εναγώνιες προσπάθειες να διατηρήσει στο εσωτερικό της σταθερές ισοτιμίες. Επρόκειτο για μέσα άμυνας απέναντι στη γιγάντωση των διεθνών χρηματαγορών και την αξιοποίηση του δολαρίου από τις ΗΠΑ ως κυρίαρχου διεθνούς νομίσματος, προκειμένου να αντιμετωπίζει τις οικονομικές συγκυρίες της ίδιας της αμερικάνικης οικονομίας⁷. Άρα οι προσπάθειες της Ευρώπης για άτυπο εσωτερικό νόμισμα προηγούνται κατά πολύ της ορατής προσπάθειας για την εισαγωγή κοινού νομίσματος στη δεκαετία του 1990. Η ιδέα της απόκλισης, λοιπόν, φάνταζε ως επιτήδεια προσπάθεια αποφυγής των χειρότερων: της αποκοπής από την Ευρώπη και της αναγκαστικής ένταξης στους σκληρότερους όρους του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου.

Η διεθνής αυτή συγκυρία στο εσωτερικό συνέπεσε με την ολοκλήρωση της πρώτης τετραετίας διακυβέρνησης της χώρας από το ΠΑΣΟΚ και την έναρξη της δεύτερης. Το 1985 είχε ήδη εξαντληθεί η οποία μεταρρυθμιστική προσπάθεια των πρώτων χρόνων και το ΠΑΣΟΚ εμπλεκόταν πλέον σε μια διαχείριση της οικονομίας χωρίς ιδεολογικές ή άλλες αναφορές. Το χειρότερο, είχε να αντιμετωπίσει μια κλιμακούμενη συσσώρευση χρεών που παρήγαγε η προκλητική διαχείριση των προβληματικών⁸ και των κρατικών εταιρειών, η συνεχής επέκταση της δημόσιας απασχόλησης και η στασιμότητα των παραγωγικών και εξαγωγικών κλάδων. Επιπρόσθετα, στον ιδιωτικό τομέα το ΠΑΣΟΚ επιχειρούσε με επιθετικό και άμεσο τρόπο να επαναδιατάξει τις παραδοσιακές δυνάμεις και να αποκτήσει ερείσματα σε νέες επιχειρηματικές ομάδες.

Σε κάθε περίπτωση οι πολιτικές εξελίξεις στη δεύτερη τετραετία του ΠΑΣΟΚ ήταν εξαιρετικά αντιφατικές. Το ΠΑΣΟΚ βρέθηκε αντιμέτωπο με διαδοχικές πολιτικές δοκιμασίες και κατέφυγε σε ακραίες εκδοχές του λαϊκισμού⁹ προκειμένου να συντηρήσει τις δυνάμεις του. Για περίπου μια δεκαετία οι πολιτικές αντιπαραθέσεις ανάμεσα στα δύο μεγάλα κόμματα διολίσθαιναν σε ακραίες μορφές παρελθοντολογίας και λαϊκιστικών ιδεολογημάτων, κάτι που άφησε έντονα τα ίχνη της στην πολιτική φυσιογνωμία των δύο μεγάλων κομμάτων και συνέτεινε στη ραγδαία αποϊδεολογικοποίηση της πολιτικής ζωής. Ο παλαιός λαϊκισμός μπορεί να συντηρούσε τη συσπείρωση των δυνάμεων των δύο κομμά-

7. Cleaver Harry, «The subversion of money-as-command in the current crisis», στο Bonefeld Werner and John Holloway, *Global capital, national states and the politics of money*, London: Macmillan Press, 1995.

8. Θεόδωρος Σακελαρόπουλος, *Προβληματικές επιχειρήσεις*, Αθήνα, Κριτική, 1992

9. Ο λαϊκισμός της πρώτης περιόδου του ΠΑΣΟΚ έχει μελετηθεί αρκετά, έστω και με αμφιλεγόμενες διαπιστώσεις. Βλ. Ν. Μουζέλης, Θ. Λίποβατς, Μ. Σπουρδαλάκης, *Λαϊκισμός και πολιτική*, Αθήνα, Γνώση, 1989, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990, Αντώνης Λιάκος, «Περί λαϊκισμού», *Ιστορικά*, αρ. 10, 1989, Άγγελος Ελεφάντης, *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, Αθήνα, Ο Πολίτης, 1991, Νίκος Δεμερτζής (επιμ.), *Η πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1994.

των αλλά σύντομα διαφάνηκε ότι και τα δύο μεγάλα κόμματα στη δεκαετία του 1990 όφειλαν να κινηθούν προς άλλες κατευθύνσεις. Αυτό συνέπεσε με τις αλλαγές που έγιναν στην αρχηγία των κομμάτων.

2. Η σταθεροποίηση του 1985 και η πολιτική ενσωμάτωση του νεοφιλελευθερισμού

«Η απάντηση στο δίλημμα πώς καταπολεμούνται ταυτόχρονα ανεργία και πληθωρισμός μπορεί να δοθεί με εισοδηματική πολιτική, η οποία συγκρατεί την αύξηση του κόστους εργασίας ανά μονάδα προϊόντος κάτω από το επίπεδο του πληθωρισμού, και ταυτόχρονη επέκταση της ζήτησης με τη βοήθεια της δημοσιονομικής και νομισματικής πολιτικής. Η άποψη αυτή, όπως διατυπώνεται από τον Scharpf, δεν ανταποκρίνεται στις εμπειρίες των χωρών του ΟΟΣΑ μετά το 1981. Σήμερα, η κρατούσα άποψη δέχεται ότι, πέρα από αντιπληθωριστική εισοδηματική πολιτική, απαιτείται και περιοριστική νομισματική και δημοσιονομική πολιτική, εφόσον επιδιώκεται η αποτελεσματική αντιμετώπιση των μακροοικονομικών ανισορροπιών. Η λύση που ακολουθήθηκε στην Αυστρία εξασφαλίζει, αλλά μόνο πρόσκαιρα, ικανοποιητικά αποτελέσματα. Συμβάλλει, όπως παρατηρήθηκε στην Αυστρία, στη διατήρηση μη ανταγωνιστικών βιομηχανιών. Η συνέπεια της είναι: προβληματικές επιχειρήσεις και μείωση της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας. Η απασχόληση κρατείται με τεχνητά μέσα και το πρόβλημα της ανεργίας συγκαλύπτεται. Γι' αυτό τόσο στην Ισπανία, όσο και στην Ιταλία, οι σοσιαλιστικές κυβερνήσεις μαζί με την αντιπληθωριστική εισοδηματική πολιτική χρησιμοποίησαν και περιοριστική νομισματική πολιτική. Τα αποτελέσματα ήταν θετικά»¹⁰.

Η δύναμη της καθιέρωσης μιας συγκεκριμένης οικονομικής θεωρίας και πολιτικής έγκειται ακριβώς στη διάχυση και την οικειοποίηση της ορολογίας της. Τότε τα ίχνη του συγγραφέα χάνονται και απομένει η δύναμη και η ισχύς, εν πολλοίς η εξουσία, της συγκεκριμένης θεωρίας. Το παραπάνω απόσπασμα τοποθετείται στο θεμελιακό θέμα της οικονομικής σταθεροποίησης, που για δυο δεκαετίες κυριάρχησε στις πολιτικές συζητήσεις στην Ευρώπη, τόσο εξαιτίας της αντιμετώπισης των προβλημάτων που προέκυψαν μετά την κρίση της δεκαετίας του 1970, όσο και εξαιτίας της καθιέρωσης του ενιαίου νομίσματος στην Ευρώπη.

Ως έχει, είναι αδύνατο να αποκαλύψει το συγγραφέα του. Θα μπορούσε να προέρχεται από μια Έκθεση του ΟΟΣΑ, της Παγκόσμιας Τράπεζας ή του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, θα μπορούσε να είναι ένα σχόλιο από κείμενο κάποιου «Ευαγγελιστή της Αγοράς» ή μια πολιτική ομιλία ενός οποιουδήποτε τραπεζίτη, προέδρου της Ένωσης Βιο-

10. Κώστας Σημίτης, *Η πολιτική της οικονομικής σταθεροποίησης*, Αθήνα, Γνώση, 1989, σελ. 106.

μηχάνων, καθηγητή πανεπιστημίου ή σοσιαλιστή υπουργού Οικονομικών από οποιαδήποτε χώρα της Ευρώπης.

Πρόκειται για την ισχυρή διατύπωση περί σταθεροποιητικής πολιτικής σύμφωνης με τις νεοφιλελεύθερες αντιλήψεις της εποχής. Ο οικονομικός φιλελευθερισμός αφορά σ' ένα σύστημα οικονομικών προτάσεων που την επαύριο της οικονομικής κρίσης της δεκαετίας του 1970 επεδίωξε τη σταθεροποίηση της οικονομίας μέσω αναδιανεμητικών πολιτικών σε βάρος των μισθών και το συνδυασμό της περιοριστικής νομισματικής και δημοσιονομικής πολιτικής προκειμένου να εξαφανιστούν τα δύο κληροδοτημένα ελλείμματα (του ισοζυγίου πληρωμών και του δημοσιονομικού ελλείμματος).

Επιπρόσθετα αναφερόταν σε διαρθρωτικές αλλαγές που αφορούσαν στις αγορές εργασίας, αγαθών και χρήματος. Η απελευθέρωση των αγορών αυτών θα αναζωογονούσε την ανταγωνιστικότητα, θα προκαλούσε νέους κύκλους επενδύσεων και θα αναθέρμανε την προσφορά αγαθών και υπηρεσιών. Οι μαζικές ιδιωτικοποιήσεις στους κλάδους των τραπεζών, της ενέργειας, των μεταφορών και των τηλεπικοινωνιών και φυσικά ο περιορισμός ή η μερική ιδιωτικοποίηση του κοινωνικού κράτους (υγεία και εκπαίδευση) θα αποτελούσαν τα νέα κατ' εξοχήν πεδία δραστηριοποίησης των διεθνών επιχειρήσεων που υπό τον όρο της «παγκοσμιοποίησης» εγκαλούσαν τις εθνικές κυβερνήσεις να άρουν κάθε προστατευτισμό στις εγχώριες αγορές, ειδικά σε αυτούς τους τομείς.

Η αφετηρία είναι μάλλον πράξη αμφίβολης αξίας. Εντούτοις η αναζήτηση της αφετηρίας της νεοφιλελεύθερης πολιτικής στην Ελλάδα παραπέμπει στην περίοδο του σταθεροποιητικού προγράμματος του 1985. Τα κείμενα που συγκεντρώθηκαν το 1988 υπό τον σημερινό πρωθυπουργό στο βιβλίο με τίτλο *Η πολιτική της οικονομικής σταθεροποίησης* μπορούν να θεωρηθούν ως αφετηριακό κείμενο της νεοφιλελεύθερης πολιτικής στα θέματα της μακροοικονομικής πολιτικής. Εκεί υπάρχουν κείμενα των Γκαργκάνα, Θωμόπουλου, Σημίτη και Σπράου, ενώ περιλαμβάνεται και ένα σύντομο κείμενο του τότε πρωθυπουργού Παπανδρέου. Εν ολίγοις θα μπορούσε να χαρακτηριστεί το πιο αξιόπιστο μαρτυρούμενο του νεοφιλελευθερισμού στην Ελλάδα, καθώς συγκροτεί με μια γλώσσα πιο πραγματιστική –και σε συνεχή αντιπαράθεση με το νεοφιλελευθερισμό– τη ρητή αποδοχή όλων των βασικών ιδεών του.

Η ορολογία που χρησιμοποιείται, η ανάλυση της κρίσης της δεκαετίας του 1970 και οι προτάσεις που διατυπώνονται αναφορικά με την αναγκαία οικονομική πολιτική ρητά ενσωματώνουν τις κεντρικές ιδέες της νεοφιλελεύθερης οπτικής. Έτσι διατυπώνεται με βεβαιότητα ότι η σταθεροποιητική πολιτική, μετά τις πετρελειακές κρίσεις, μπορεί να έχει μόνο μια συγκεκριμένη κατεύθυνση, η οποία κρίνεται ως «κρατούσα» και δεν επιδέχεται αμφισβήτηση¹¹. Η αντιμετώπιση των ελλειμμάτων και του πληθωρισμού μέσω της συνδυασμένης περικοπής τόσο των πραγματικών μισθών, όσο και του κοινωνικού μισθού (δημόσιες δαπάνες), και του ταυτόχρονου περιορισμού της προσφοράς χρήματος και

11. Για την κριτική της ιδέας ότι οι οικονομίες συγκλίνουν σ' ένα ενιαίο πρότυπο λειτουργίας και ότι η μακροοικονομική πολιτική ήταν κοινή σε όλες τις ανεπτυγμένες χώρες βλ. Berger, Susan and Ronald Dore, *National diversity and global capitalism*, Cornell University Press, 1996.

της αύξησης των επιτοκίων (σε συνδυασμό με απότομη υποτίμηση του νομίσματος) συγκροτούσαν την πάγια νεοφιλελεύθερη πολιτική σταθεροποίησης των οικονομιών κατά τη δεκαετία του 1980.

Στη συνέχεια στο κείμενο διατυπώνονται οι όροι υπό τους οποίους η πολιτική αυτή θα ήταν αποτελεσματική. Έτσι υπογραμίζεται η ανάγκη ευθυγράμμισης του συνόλου της κοινωνίας στην ενιαία αυτή πολιτική. Όλες οι κοινωνικές ομάδες καλούνται να συνεισφέρουν στο μέτρο που τους αναλογεί στην κοινή προσπάθεια υλοποίησής της. Ταυτόχρονα οι παράγοντες που θεωρούνται καθοριστικοί για την επιτυχία του προγράμματος δεν περιορίζονται στο συντονισμό ανάμεσα στην εισοδηματική, τη νομισματική και τη δημοσιονομική πολιτική, ή την επιμονή και τη συνέχεια που θα πρέπει να έχει η πολιτική αυτή. Επιπρόσθετα καταγράφονται και πολλοί άλλοι παράγοντες ανάμεσα στους οποίους είναι και οι ακόλουθοι:

- Η εξάρτηση της Κεντρικής Τράπεζας από την κυβέρνηση, γεγονός που θεωρείται θετικό, καθώς επιτρέπει αυτή «να εντάσσεται στο πλαίσιο και να ακολουθεί τις προτεραιότητες της πολιτικής της κυβέρνησης»¹².
- Η ύπαρξη μεγάλων και ισχυρών συνδικάτων, τα οποία έχουν τη δυνατότητα «να εκτιμήσουν τις μακροοικονομικές επιπτώσεις της στάσης τους» και εφόσον ευθυγραμμιστούν με τις επιλογές της σταθεροποιητικής πολιτικής, «έχουν την πολιτική δύναμη να πείσουν τα μέλη τους για την αναγκαιότητα της πολιτικής»¹³.
- Ο συστηματικός κοινωνικός διάλογος με τον οποίο θα ξεπεραστεί η αρνητική συμπεριφορά των συνδικάτων. «Τα συνδικάτα θέλουν συνήθως να εκμεταλλευθούν τη συγκυρία και ζητούν την άμεση ικανοποίηση των απαιτήσεών τους». Εντούτοις, «θα ακολουθήσουν μια άλλη στάση μόνον όταν η δράση όλων όσοι συμμετέχουν στη διαμόρφωση της οικονομικής πολιτικής (κράτους, υπόλοιπων συνδικάτων, εργοδοτών) συντονιστεί στα πλαίσια μιας κοινής στρατηγικής και γίνει απτή η προσφορά όλων στη σταθεροποίηση»¹⁴.

Εφόσον η σταθεροποίηση επιτευχθεί, καθιστά αναγκαία την αντιμετώπιση των παρενεργειών της, που βασική είναι η αύξηση της ανεργίας. Και εδώ το κείμενο επικαλείται τις καθιερωμένες αντιλήψεις των νεοφιλελευθέρων. Έτσι προτείνει ως αντίδοτο τη μαζική εισαγωγή της μερικής απασχόλησης, ενώ γίνεται και η επίκληση των «ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης».

Τέλος, η συζήτηση επεκτείνεται στην άλλη θεματική, αυτή των διαρθρωτικών αλλαγών, προκειμένου να υποδείξει τις περιοχές που απαιτούν παρεμβάσεις. «Μονοπωλιακές καταστάσεις, ισχυρός προστατευτισμός, ξεπερασμένοι θεσμοί, κρατικές παρεμβάσεις, ενισχύσεις και επιδοτήσεις σε μη ανταγωνιστικές επιχειρήσεις μπορούν να προκαλέσουν

12. Κ. Σημίτης, *ό.π.* (σημ. 10), σελ.108.

13. Στο ίδιο, σελ. 110.

14. Στο ίδιο, σελ. 110.

στρεβλώσεις που συντηρούν τις ανισορροπίες. Παράδειγμα οι ρυθμίσεις που συμβάλουν στην παραοικονομία»¹⁵.

Στα υπόλοιπα κείμενα του τόμου διατυπώνονται αντίστοιχες απόψεις με λιγότερο ή περισσότερο επιθετικούς τόνους απέναντι σε κάθε αντίπαλο της πολιτικής αυτής, ενώ στη δήλωση του πρωθυπουργού Α. Παπανδρέου εμφανίζεται να διακυβεύεται η ανεξαρτησία της χώρας και ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός της εφόσον δεν αντιμετωπιζόταν άμεσα, στα επόμενα δηλαδή δύο ή τρία χρόνια, το πρόβλημα του ισοζυγίου πληρωμών. Μάλιστα διατυπώνεται ευθέως ο ισχυρισμός ότι σε κάθε άλλη περίπτωση η χώρα θα κινδύνευε να υπερχρεωθεί, να υποστεί τις «νεοφιλελεύθερες συνταγές που επιβλήθηκαν σε όσες χώρες παρενέβησαν οι διεθνείς οργανισμοί»¹⁶.

3. Ο εκσυγχρονισμός ως λαϊκιστική ιδεολογία

Ίσως το πιο σημαντικό στοιχείο των παραπάνω αντιλήψεων να βρίσκεται στην νέα «καθολική ιδέα» γύρω από την οποία όφειλε να συστρατευτεί το σύνολο των κοινωνικών ομάδων και τάξεων και φυσικά ο προσδιορισμός των αντιπάλων της σταθεροποίησης. Έχει ενδιαφέρον ότι μετά από μια παρατεταμένη περίοδο τεράστιας οικονομικής ανάπτυξης που προηγήθηκε στις τρεις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, τα ενδιάμεσα στρώματα που προέκυψαν μέσα από τις πολύχρονες αυτές διαδικασίες – είτε πρόκειται για στρώματα μισθωτών με καλύτερες συνθήκες εργασίας και ασφάλισης, είτε πρόκειται για μικροεπιχειρηματικές ομάδες που σχηματίστηκαν χωρίς κρατική αρωγή και αποτέλεσαν τον κατ'εξοχήν πυρήνα της παραοικονομίας – συγκροτούν τους κατ'εξοχήν αντιπάλους της σταθεροποίησης σύμφωνα με την οπτική αυτή¹⁷. Στο απυρόβλητο μένουν ο χώρος των μεγάλων επιχειρήσεων, ο «σύγχρονος τομέας της οικονομίας», με τις πολύπλευρες διασυνδέσεις με το δημόσιο σύστημα αρωγής – αγορές και χρηματοδότηση. Και φυσικά οι πληθθείς κοινωνικές ομάδες των μισθωτών και των φτωχότερων στρωμάτων, των οποίων η δυσμενής κατάσταση αποδίδεται στην προνομιακή χρήση των οικονομικών πόρων από τα προνομιακά μεσοστρώματα.

Οι αντιλήψεις αυτές που θέτουν στο στόχαστρο επιμέρους ομάδες έχουν αποτελέσει στο παρελθόν την κύρια τακτική των οπαδών της νεοφιλελεύθερης οπτικής για τα θέματα της οικονομίας. Ας μην ξεχνάμε ότι οι παρεκκλίσεις από τη «δίκαιη» διανομή του εισοδήματος στα άτομα (ως υποκείμενα ιδιοκτησίας του κεφαλαίου και της εργασίας), την οποία επιτυγχάνει με απόλυτο τρόπο η αγορά, η ιδέα δηλαδή πως ό,τι προσφέρει κανείς

15. Στο ίδιο, σελ. 111.

16. Στο ίδιο, σελ. 44.

17. Είναι ενδιαφέρον ότι στο Κ. Σημίτης, *Ανάπτυξη και εκσυγχρονισμός της ελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα, Γνώση 1989, πέρα από το κεντρικό κείμενο περί ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού, περιλαμβάνονται δύο ακόμα κείμενα με τίτλους «Το συντεχνιακό φαινόμενο» και «Παραοικονομία και πολιτική αντιμετώπισή της».

με αυτό αμείβεται, συγκροτούνται από την κυριαρχία εξωοικονομικών θεσμών, είτε πρόκειται για συνδικάτα και κρατικές παρεμβάσεις στην οικονομία, είτε πρόκειται για οποιασδήποτε μορφής μονοπωλιακές καταστάσεις.

Η παραδοσιακή αυτή μέριμνα των νεοφιλελεύθερων οικονομιών έχει όχι μόνο το στοιχείο της καθολικότητας, της κοινής δηλαδή ενοποίησης της κοινωνίας γύρω από μια απόλυτη και αποκλειστική ιδέα –εν προκειμένω της αγοράς–, έχει όχι μόνο τα χαρακτηριστικά της δογματικότητας που κάθε αποκλειστική ιδέα παράγει, αλλά εντάσσεται σε μια ευρύτερη πολιτική αυταρχική παράδοση που συχνά αναγνωρίζεται ως ακραία συντηρητική. Πρόκειται για ένα κοινό χαρακτηριστικό διάσπαρτων και πολύ αντιφατικών ρευμάτων από τον παραδοσιακό συντηρητισμό της αγγλοσαξονικής παράδοσης μέχρι την άκρα Δεξιά της Αμερικής και τα λαϊκίστικα κινήματα στις περισσότερες λατινοαμερικάνικες χώρες. Σε κάθε περίπτωση στο στόχαστρο τίθενται κάποιες επιμέρους κοινωνικές ομάδες, που, ως προνομιακές, εμποδίζουν την κοινωνική πρόοδο και ενοχοποιούνται για τα προβλήματα που παρουσιάζει η οικονομία σε κάθε δεδομένη στιγμή.

Ίσως ελάχιστη σημασία έχει στο σημείο αυτό η φύση αυτών των ομάδων. Η σκέψη όμως αυτή στην αρχέγονη δομή της αποτελεί ίσως το κοινό χαρακτηριστικό του λαϊκισμού κάθε μορφής. Για παράδειγμα, για την άκρα Δεξιά της Αμερικής¹⁸ η εκστρατεία κατά των φιλελεύθερων και δημοκρατικών ιδεών αρχικά και κατά των κομμουνιστών επί Μακάρθρι στη συνέχεια, δεν έγινε στο όνομα της κακότητας και αντιπατριωτικής ιδεολογίας τους. Εναντιώθηκε σε μια κοινωνική ομάδα, η οποία είχε προνομιακή οικονομική θέση στην αμερικάνικη κοινωνία –στα γράμματα, στις τέχνες και στα ελεύθερα επαγγέλματα– και η οποία διατηρούσε ταυτόχρονα αυτά τα αποτρόπαια ιδεώδη. Δεν στράφηκε κατά των φτωχών κοινωνικών στρωμάτων που εμφορούνταν από κομμουνιστικές ιδέες, αλλά κατά των προνομιακών στρωμάτων της κοινωνίας που απολάμβαναν τον αμερικάνικο πλούτο και ταυτόχρονα αξιοποιούσαν τη δύναμή τους για τη διάβρωση της αμερικάνικης κοινωνίας.

Αυτός ο εντοπισμός των επιμέρους κοινωνικών ομάδων, ενάντια στις οποίες οφείλει να στραφεί το σύνολο της κοινωνίας, συνιστά βασικό χαρακτηριστικό του λαϊκισμού. Στις ιδεολογικές αυτές κατασκευές, τα πραγματολογικά δεδομένα έχουν ίσως δευτερεύουσα σημασία. Συνήθως είναι υπαρκτά. Εντούτοις είναι η μερικότητα της προσέγγισης και φυσικά η αποστροφή σε κάθε μεταρρυθμιστική προσπάθεια που θα επέφερε μια συνολικότερη αναδιάρθρωση των κοινωνικών και οικονομικών δυνάμεων, που συγκροτούν τη φυσιογνωμία των λαϊκιστικών ιδεολογιών.

Το εκσυγχρονιστικό εγχείρημα στην Ελλάδα ήδη από την αφετηρία του, και με δεδομένους τους ιδιαίτερους όρους του πολιτικού μεταμορφισμού υπό τον οποίο πραγματοποιήθηκε, ενσωμάτωσε αυτή την ιδέα του ιδιόμορφου λαϊκισμού. Ως καθολικό εγχείρημα απαίτησε τη συστράτευση όλων των κοινωνικών ομάδων σ' ένα στόχο που με μεροληψία υπέδειξε συγκεκριμένες προνομιακές ομάδες. Προσδιόρισε το εκσυγχρονιστικό εγχεί-

18. Bell, Daniel (edit.), *The radical Right*, New York, Anchor Books, 1964.

ρημα ως προσπάθεια διόρθωσης των αδικιών της ελληνικής κοινωνίας. Η διέξοδος εντοπίστηκε στην καθαρότητα των λύσεων της αγοράς και στον εξισωτισμό που πρέπει να έχει το κοινωνικό κράτος¹⁹. Ο ορθολογισμός όπως και πληθώρα άλλων εννοιών που αντιπαράτιθενται στο δύσμορφο χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας, προβλήθηκαν ως οι προϋποθέσεις για την κίνηση προς μια ομοιογενοποίηση των συνθηκών παραγωγής και αναπαραγωγής, προς την τελική θεμελίωση σαφών κανόνων και ορθολογικών δεσμεύσεων, σεβαστών από όλους.

4. Η πολιτική του φιλελευθερισμού στην Ελλάδα

Όπως στις ευρωπαϊκές κοινωνίες έτσι και στην ελληνική η καθιέρωση του νεοφιλελευθερισμού έγινε με τη συστηματική προσπάθεια υποβάθμισης των δραστηριοτήτων δημόσιου χαρακτήρα. Οι διαδοχικές κυβερνήσεις δεν έπραξαν τίποτα προκειμένου να βελτιωθεί η εκπαίδευση όλων των βαθμίδων· βούλιαξαν το ΕΣΥ και ενίσχυσαν με κάθε τρόπο την ιδιωτική έκρηξη στους τομείς της εκπαίδευσης και της υγείας. Με παρόμοιο τρόπο απαξίωσαν τους γεωργικούς συνεταιρισμούς, τις κρατικές εταιρείες μεταφορών, τις προβληματικές επιχειρήσεις και απείχαν από κάθε προσπάθεια εξορθολογισμού της δημόσιας διοίκησης. Έτσι οδήγησαν σε απαξίωση τη δημόσια οργάνωση, εξόργισαν καταναλωτές και χρήστες και ώθησαν μεγάλες μερίδες του πληθυσμού στην αναζήτηση ιδιωτικών λύσεων στην παιδεία, στην υγεία, στις μεταφορές, στην ασφάλιση, στα μέσα ενημέρωσης και στις τηλεπικοινωνίες.

Οι νέες τεράστιες αγορές που δημιουργήθηκαν συγκρότησαν το νέο πεδίο γιγαντισμού ελληνικών επιχειρηματικών συμφερόντων. Ταυτόχρονα οι ξένοι αποκλείστηκαν επιμελώς από τις αγορές αυτές. Τα «νέα τζάκια» που αναζητούσε το ΠΑΣΟΚ στη δεκαετία του 1980 έγιναν τα πανίσχυρα κέντρα οικονομικής εξουσίας που διαμόρφωσαν το μοναδικό φαινόμενο στην Ευρώπη της οριζόντιας επέκτασής τους σε κλάδους, όπου ήταν εγγυημένη η ολιγοπωλιακή δομή και η κρατική προστασία. Οι τομείς των τηλεπικοινωνιών και της πληροφορικής, των κατασκευών, των τραπεζών, της ασφάλισης, των μεταφορών, των μέσων μαζικής επικοινωνίας, του τουρισμού, του εμπορίου και φυσικά της υγείας και της παιδείας απετέλεσαν τους βασικούς τομείς ανάδειξης των νέων επιχειρηματικών ομίλων που επεκτάθηκαν με τρομερό δυναμισμό τόσο σε κάθετες μορφές οργάνωσης, όσο και σε οριζόντια ανάπτυξη σε παράλληλους κλάδους.

Η βιομηχανία αναδιάρθρωθηκε με μεγάλη καθυστέρηση και ουσιαστικά με την απώλεια των κυριότερων ενδιάμεσων κλάδων που είχαν διευρύνει τη βιομηχανική βάση της οικονομίας κατά την περίοδο 1950-1980. Έτσι επανήλθε στα παραδοσιακά πρότυπα της ελαφράς βιομηχανίας, της προσανατολισμένης σε ορισμένους καταναλωτικούς κλάδους. Αυτό αποτυπώθηκε στην ίδια τη δομή των εξαγωγών, όπου σταδιακά χάθηκε κάθε στοι-

19. Η προσέγγιση αυτή διαπερνά τα μεταρρυθμιστικά κείμενα για το ασφαλιστικό: Πλάτων Τήνιος, *Κοινωνία, Οικονομία, Συντάξεις: κρυμμένος θησαυρός*; Αθήνα, Παπαζήση, 2001.

χείο εξειδίκευσης και εμφανίστηκε η πολυδιάσπαση των εξαγωγών σε πολλά επιμέρους προϊόντα, κατά κανόνα της ελαφριάς βιομηχανίας.

Διαγράφονται, λοιπόν, τα στοιχεία μιας διπτής πολιτικής στη διάρκεια των 15 αυτών χρόνων. Η πολιτική της σταθεροποίησης στο επίπεδο της μακροοικονομικής πολιτικής ενεργοποιεί τη νομισματική και δημοσιονομική πολιτική για να εξαλείψει τα ελλείμματα με τρόπους που συνάδουν με τις «κρατούσες» φιλελεύθερες αντιλήψεις. Ταυτόχρονα αντί η οικονομική πολιτική να εμπλακεί σε περίτεχνες πολιτικές φιλελευθεροποίησης της ίδιας της οικονομίας, με τρόπους δηλαδή που να εγγυώνται την ευεργετική λειτουργία του ανταγωνισμού – διαδικασίες που σε κάθε περίπτωση απαιτούν σύνθετες θεσμικές ρυθμίσεις και μηχανισμούς επιτήρησης –, διευκόλυne τη συγκρότηση ενός δικτύου μεγάλων συμφερόντων τα οποία, στο κενό θεσμικών ρυθμίσεων, σχημάτισαν ισχυρούς επιχειρηματικούς πόλους. Τα παραδείγματα των ΜΜΕ που λειτουργούν στο κενό του νόμου για μια ολόκληρη δεκαετία, η πολιτική των ιδιωτικοποιήσεων και των συγχωνεύσεων που έγινε με προκλητικές παραβιάσεις των θεσμών και φυσικά η απονέκρωση της Επιτροπής Ανταγωνισμού και κάθε άλλου θεσμού που θα έπρεπε να λειτουργήσει ως αντίβαρο στη διαδικασία αυτή, όπως και πληθώρα άλλων παραδειγμάτων σχηματίζουν την εικόνα μιας επιχειρούμενης αναδιάρθρωσης στο κενό κάθε θεσμικής διαδικασίας.

Η απαξίωση του δημόσιου τομέα δεν σήμαινε φυσικά και περιορισμό του οικονομικού ρόλου του κράτους. Η διαρκής μεγέθυνση των δημόσιων δαπανών στις αρχές της δεκαετίας του 1980, που έφτασε στο 45% του ΑΕΠ, είχε προκαλέσει τη δημιουργία του δημόσιου ελλείμματος τη στιγμή που τα δημόσια έσοδα είχαν παραμείνει στο 25% του ΑΕΠ. Αυτό σταδιακά άλλαξε με τη συστηματική αύξηση των δημόσιων εσόδων μέσω της αύξησης της φορολογίας και τη διεύρυνση της φορολογικής βάσης. Αυτό δεν μετέβαλλε ουσιαστικά τη δομή του φορολογικού συστήματος, καθώς διατηρήθηκε στο ακέραιο τόσο το ειδικό βάρος των έμμεσων φόρων, όσο και η βασική άμεση φορολόγηση των μισθωτών και η φορολογική ασυλία των πλουσιότερων τάξεων.

Η επέκταση του δημόσιου ελέγχου σε τόσους πόρους δεν αποτέλεσε ελληνική ιδιαιτερότητα, αλλά ήταν κοινή εμπειρία και των πιο ακραίων παραδειγμάτων των νεοφιλελεύθερων ρυθμίσεων στις αγγλοσαξονικές χώρες. Συνεπώς η άρση της κρατικής οικονομικής δραστηριότητας δεν συνεπάγεται τη μείωση, αλλά συνήθως συνοδεύεται από την επέκταση της κρατικής διαμεσολάβησης στη διαχείριση των πόρων. Η περίφημη φιλελευθεροποίηση των αγορών εξισορροπείται από τη σταθεροποίησή τους μέσω της διεύρυνσης του ποσοστού του ΑΕΠ που διαχειρίζεται ο ευρύτερος δημόσιος τομέας. Αυτός μετατρέπεται από έναν τεράστιο τομέα παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών σε πρωταρχικό καταναλωτή του ιδιωτικού τομέα. Με την έννοια αυτή η πολιτική ισχύς της δημόσιας εξουσίας στην οικονομία παραμένει αλώβητη και πολλές ιδιωτικές αγορές παραμένουν απόλυτα εξαρτημένες από τη δημόσια διαχείριση των πόρων. Εν πολλοίς τα φαινόμενα «διαπλοκής» πολιτικών και οικονομικών ομάδων εκπορεύονται από την ιδιαιτερότητα αυτή που εκδηλώνεται ειδικά σε τομείς όπως οι κατασκευές, οι τηλεπικοινωνίες, η ενέργεια, τα ΜΜΕ, οι εξοπλισμοί και αρκετοί άλλοι κλάδοι.

Με την εγκατάλειψη κάθε κλαδικής ή περιφερειακής πολιτικής, το καθοριστικό πε-

δίο της οικονομικής πολιτικής επικεντρώθηκε στα θέματα των αγορών της εργασίας. Εδώ η ελαστικοποίηση των αγορών εργασίας παρά τη θεσμοθέτηση της σχετικής νομοθεσίας παρέμεινε σχετικά ανενεργή. Η μερική απασχόληση, τα τοπικά σύμφωνα εργασίας και άλλες νομοθετικές ρυθμίσεις είχαν μικρό πραγματικό αντίκτυπο. Ήταν η μαζική εισροή των μεταναστών που αποτέλεσε το κατ' εξοχήν εργαλείο ενεργοποίησης των ευέλικτων αγορών εργασίας. Σε αντίθεση με τη συστηματική και θεσμοθετημένη μετακίνηση των εργατών από τον ευρωπαϊκό Νότο στον ευρωπαϊκό Βορρά στη δεκαετία του 1960, εδώ έχουμε τη μαζική οικειοποίηση της ξένης εργασίας χωρίς καμιά θεσμική ή άλλη πολιτική. Η μαζικότητα του φαινομένου, περίπου το 20% του εργατικού δυναμικού της χώρας, του προσέδωσε εκρηκτικές διαστάσεις. Για πολλούς τομείς της αστικής και αγροτικής οικονομίας, που επιζητούσαν νέα πεδία μικροσυσσώρευσης και δοκιμάζονταν αναπόφευκτα από τη μακροοικονομική πολιτική της σταθεροποίησης (υψηλά επιτόκια, πολιτική σκληρής δραχμής κ.λπ.), η ξένη εργασία αποτέλεσε το βασικό μηχανισμό ενίσχυσης της παραγωγικότητας και της κερδοφορίας τους.

Οι εξελίξεις αυτές στην αγορά εργασίας σε συνδυασμό με την ικανοποιητική ροή πόρων από την Ευρωπαϊκή Ένωση επέτρεψαν την εξομάλυνση των αρνητικών συνεπειών της πολιτικής της σκληρής δραχμής στον παραγωγικό τομέα της οικονομίας και διασφάλισαν σχετικά ικανοποιητικούς ρυθμούς μεγέθυνσης της οικονομίας. Σε κάθε περίπτωση αυτό δεν απέτρεψε την ανάδειξη της ανεργίας σε διαρθρωτικό πρόβλημα της οικονομίας.